

О ИНТЕРЕСОВАЊУ ЕНГЛЕСКЕ ЈАВНОСТИ ЗА ПРОБЛЕМ ЦРНЕ ГОРЕ ПОСЛЕ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА

Питање брзог ишчезавања црногорске државе, чланице велике коалиције против Централних сила и њено за светску јавност у извесном смислу веома изненадно спајање са Србијом, није могло проћи без већег интересовања у енглеској јавности. Енглеска је имала својих обавеза према малим државама, морала је на Јадрану имати посебних обзира према Италији, морала је настојати да сузбије сувише доминантни положај Француске на европском континенту¹ (а уз „уразумљавање Париза ишло је и смањивање значаја француских савезника па и Србије“), морала је настојати да се свуда у Европи заведу „мирни и стабилни“ грађански режими, zgodни за трговину и улагање капитала, гарантни да неће бити ни „револуционарних нереда“ ни „шовинистичког наоружавања“; Енглеска је настојала да створи пацификовану и уређену Европу у којој би могла имати велики политички и економски утицај.²

Одлуку Подгоричке скупштине саопштио је Привремени одбор заједно са српском владом силама Антанте, а влада нове државе СХС последњих дана године 1918. прекинула је дипломатске односе са црногорском владом. Међутим, низ протеста црногорске владе изазвао је Енглеску да се ипак заузме за Црну Гору и њену некадашњу независност и посебан међународноправни положај: није се смело допустити да се велике силе ставе пред један свршен чин, да се тако без њихове сагласности просто ликвидира једна држава из победничког табора, нити је Енглеска могла допустити стварање јаке јужнословенске државе без њенога учешћа и без поштовања свих у Лондону преузетих уговора, обавеза и тајних пактова. Италија је енергично захтевала одржање независности државе Црне Горе а САД исто тако нису лако пристајале

¹ Познато је из Клемансоових мемоара да је на дан примирја које је означавало победу над Немачком Лојд Џорџ изјавио своме савезнику да од тога дана „навија“ за Немачку. Истинитост ове изјаве потврдио је Енглез чак и 1936. године. P. Schmidt, *Statist auf diplomatischer Bühne, 1923—1945, Bonn 1958, 340.*

² Енглеска се противила чак и оружаном интервенцији против мађарске социјалистичке републике (*L. Nagy Zsuzsa, Az Antant segélyprogramja és az 1918—19 évi forradalmak, Párt-történeti közlemények 1963, №. 3,56*), а боравак енглеског генерала Сматса (из Ј. Африке) у Будимпешти на преговорима натерао је Француску, Чехословачку и Румунију да одгоде свој напад на Мађарску (*L. Nagy Zsuzsa, Smuts tabornok budapesti küldetése 1919 aprilisában, Történeti szemle 1963, №. 2, 203, 214*); после слома револуције енглески представници настојали су да створе „демократску владу“ (*A. Feher, A Magyarországi socialdemokrata part újjászervezése es politikája, Párt-történeti közlemények 1963, №. 1, 77, 86, 92, 95*). Наравно, била је илузија да је Енглеска баш хтела неку демократију (*Hajdu Tibor, Karolyi Mihály és az 1918—19-es forradalmak, Századok 1963, №. 5, 1095*). Овај компромисни став према Мађарској треба узети у обзир приликом оцене енглеске политике у средњој Европи и на Балкану.

на припајање Црне Горе Србији, како се о протеклим догађајима писало на Западу. Београдска влада је 25. XII 1918. извршила нотификацију нове државе земљама Антанте, али су ове одбиле да признају нову државну творевину пре мировне конференције. У јануару 1919. шефови великих сила у Паризу споразумели су се да Црна Гора треба да буде заступљена на конференцији мира. С. Протић је 15. I 1919. бележио да је црногорска влада успела да протестима заинтересује велике силе за своју судбину.³ Изашиљање америчке окупационе војске сматра се као етапа за којом има доћи плебисцит о томе хоће ли народ у Црној Гори с осталим деловима нашег народа у једну државу или не“, а почетком фебруара 1919. сматрао је он да су Италијани успели да осумњи-че значај подгоричких одлука. Трупe великих сила ипак нису масовно упућене у Црну Гору³, али је одлучено да једна комисија испита право стање ствари, а гроф Салис, бивши енглески посланик на Цетињу, пошао је за Црну Гору у дипломатској мисији.⁴ За то време су неке земље признале нову државу СХС: Норвешка јануара 1919, Грчка и САД у фебруару, Швајцарска у марту, затим Чехословачка и Пољска, али не и Енглеска, Француска и Италија. Протић се марта 1919. обратио лондонском Форин офису, али му је одговорено да Британија не може признати нову државу као САД него да ће се о томе решавати у Паризу. Када је енглеска влада априла 1919. одобрила извоз робе из земље, назначено је да се роба може извести и за Југославију и за Црну Гору.⁵ Форин офис је отворено одбијао да призна државу СХС првих дана јануара, истичући да је то посао париске конференције, а затим је Протић марта 1919. писао посланику у Лондон: „Нисам мислио да инсистирате на признању нашега уједињења“ и разрешио посланство овог задатка, а посланик Ј. Јовановић је сматрао: „Лондонски уговор од априла 1915. највећа је сметња“. Питање Црне Горе било је постало део питања Јадрана. Најзад је Енглеска 1. VI 1919. признала Југославију, а 5. VI учинила је то службено и Француска. Међутим, велике силе су још теоријски признавале краља Николу као шефа црногорске државе и српске трупе на територији Црне Горе сматране су као да одржавају ред у име савезника.⁶ Маја 1919. појавила се у енглеској штампи вест да је србијански радикал Ђока Брачинац јавно осудио „анексију Црне Горе“. Црногорски представник у Енглеској Александар Девин саопштио је штампи да Југославија отима паре и храну намењене опустошеној Црној Гори.⁷ У Доњем дому

³ Д. Вујовић, Уједињење Црне Горе и Србије, Титоград 1962, 380, 384.

⁴ О мисији Де Салиса Д. Вујовић, нав. дело, 388.

⁵ *The Times* 11 IV 1919. *The British Guardian* 15 III 1919 (*Bristol again helps Serbs and Montenegrins*).

⁶ В. Вучковић, Дипломатска позадина уједињења Србије и Црне Горе, Југословенска ревија за међународно право 1959, бр. 2, 257.

⁷ *The Saturday Review* 21 VI 1919 (*Montenegro is held by Serbian soldiers and that no Montenegrin can enter the country without a serbian passport*).

је посланик Мак Нил изјавио да вероватно преко 70% хране намењене Црној Гори поједу српске окупационе трупе. Девин је 17. VII 1919. у Лондону одржао конференцију о црногорском питању пред око 150 слушалаца (председавао је бивши енглески отпратник послова на Цетињу Кенеди). У Доњем дому је 1. VI 1919. Сесил Хармсворт (парламентарни секретар за спољне послове) одговарао на постављено питање о Црној Гори. По њему, црногорски покрет за уједињењем истиснуо је краља Николу али је Енглеска већ послала свог посматрача, грофа Салиса. Парламентарни секретар одговарао је и 11. VIII 1919. у Доњем дому: краљ Никола тренутно живи у Неји, у Француској, али Енглеска заиста не зна да ли му је забрањен повратак у земљу. Хармсворт је изјавио да су један амерички официр и један енглески дипломата били као посебна комисија у Црној Гори. У једном канадском листу објављен је извод из извештаја једног енглеског мајора о стању у Црној Гори; он је забележио да Црна Гора покушава да стресе јарам.⁸ У Доњем дому је 11. XI Мак Нил опет поставио питање о Црној Гори; затим је 27. XI 1919. постављено супротно питање — о везама краља Николе са Данунцијем, који је изјавио да ће ослободити Црну Гору. Лојд Џорџ је сада изјавио да не може много да каже о будућности Црне Горе и да не верује у могућност упада Данунцијевих трупа; проблем Црне Горе је иначе једно од најтежих питања. Најзад је у Доњем дому 25. XII 1919. поводом једне интерпелације одговорено да Енглеска никако није одговорна за наставак србијанске окупације Црне Горе. „Ова држава није учествовала у „потписивању мировног уговора, иако је Врховни савет ово примио јануара 1919“; енглеска влада не зна ко финансира пропаганду за анексију Црне Горе Србији.

У Београду је зато М. Даковић у интерпелацији пребадио влади што се Енглеска залаже за независност Црне Горе. Историчар Ст. Станојевић, који је у једном чланку забележио: „Ово што је за прву годину новог државног живота рађено и како је рађено — не ваља“, напао је краља Николу.⁹ А Радовић, као члан југословенске мировне делегације, послао је енглеским политичарима и новинарима 140 примерака брошуре на енглеском језику „Никола Петровић и његов двор“.

„Чикаго трибун“ је неколико пута доносио вести црногорског презбира, па је београдска „Политика“ оштро реаговала.¹⁰

⁸ *The Toronto Daily Star* 20 VI 1919 (*Montenegrin revolt to cast off serb yoke. Maj. Furlong describes attempt to prevent the domination of Serbia*). Њега је био послао *Peace commission's intelligence department* и једва се спасао да не буде стрељан; видео је да је нова власт поставила свуда потпуно непознате људе; посетио је и похапшене Црногорце (ушао је показивачи стражару своју карту за бензин из доба рата).

⁹ *Политика*, 4. XI и 23. XII 1919.

¹⁰ *Политика*, 8. IX 1919. Црногорски презбир је у једном билтену од 14. VIII 1919 (*Le soulèvement au Montenegro*) изнео податке о „херојској борби капетана Савовића“.

Међутим је у Доњем дому покренуто питање интернирања похапшених Црногораца у Сарајеву. Салисов извештај био је најзад готов крајем 1919. „Његов је рапорт врло неповољан за наш режим тамо“, писао је југословенски посланик у Лондону. Тешке речи оптужбе против војног режима ишле су међутим упоредо са идејом да краљ Никола сам нема много присталица у земљи. Лојд Џорџ је у исто време у једном говору истакао да енглески интересима више користи Италија као велика сила него новостворене мале државе. Ово је опет био ударац против београдске наде да ће Лондон заборавити на Црну Гору. Римски лист „Трибуна“ бележио је 2.I 1920. да Енглеска предлаже федеративно уређење Југославије и да ће можда енглески бродови довести краља Николу натраг у Црну Гору. Ј. Пламенац је за то време у Паризу засипао Лојда Џорџа предлозима и писмима. По једном мишљењу, Енглеска је уцењивала Југославију да брзо реши јадранско питање, нудећи да Форин офис ћути о Црној Гори, под условом да Београд прими јануарски ултиматум из 1920.¹¹ Али се крајем 1919. црногорско питање заострило и због инцидента на црногорско-албанској граници. Београдска влада је 23.XII 1919. упутила промеморија енглеској, француској и америчкој влади: чета Пламенчевих људи упала је у Црну Гору уз помоћ италијанских трупа. Почетком 1920. Пашић је забележио да се „стање у Црној Гори побољшава“ — устаници се предају. Ово је изашло и у енглеској штампи.¹² Када је у фебруару 1920. Роберт Мак Нил питао у Доњем дому о ситуацији у Црној Гори, одговорио је Бонар Лоу, каснији премијер: већина црногорског становништва не жели повратак краља Николе, али питање Црне Горе још није решено.¹³ Лорд Сиденхем је у Горњем дому 11. III 1920. поставио питање о независности Црне Горе.¹⁴ Посланик Обри Херберт поставио је 25.III 1919. слично питање и у Доњем дому: Црна Гора је насилно анектирана.¹⁵ Министар спољних послова је Сиденхему одговорио да је проблем Црне Горе изложен мировној конференцији и то као део јадранског проблема; Црна Гора није никако занемарена као нека мала држава, али је тренутно сам црногорски народ за јединство са Краљевином СХС.

¹¹ *The Times* 23.III 1927.

¹² *Glasgow Herald* 18.III 1920 (*Situation in Montenegro are constantly improving*).

¹³ *The Times* 7.V 1920 (Енглеска ће о Црној Гори одлучити тек после директних југословенско-италијанских преговора).

¹⁴ Ал. Девин је члановима парламента 8.III 1920. разаслао писма: уочи постављања питања могла би се одржати конференција свих посланика ради информисања о проблему, а Ј. Пламенац ће одговарати на питања. Пламенац, председник црногорске владе, појавио се са ордењем и агитационим материјалом. Лорд Сиденхем био је пријатељ краља Николе и свуда је истицао да краљ Никола жели федерацију или бар аутономију за Црну Гору.

¹⁵ *Whether he is aware that Montenegro has been forcibly annexed; and whether the Power that has occupied her proposes to take responsibility for all Montenegrin debts.*

Наравно, јуословенско посланство у Лондону је преко једног енглеског посредника убеђивало Сиденхема да уопште не постоји црногорско питање, ширило вести о ранијем сукобу Пламенца и краља Николе, а Пашић је из Париза давао упутства како у Лондону сузбити акцију Црне Горе.¹⁶ „Морнинг пост“ је 2. VI 1920. објавио извештај свог дописника о стању у Црној Гори, повољан за београдски режим, а Веснић је у интервјуу једном енглеском пуковнику-бизнисмену изјавио да је „политика краља Николе — италијанска политика“.¹⁷ Али је америчка штампа објавила да је маркиз Де Салис ухапшен од стране српских власти.¹⁸

Сденхем је 10. VI 1920. опет покренуо питање Црне Горе: да ли је похапшена црногорска скупштина, да ли Срби спречавају повратак Црногорцима из Италије, зашто је уопште окупирана Црна Гора. Лорд Керзон је одговорио питањем: мислите ли да је краљ Никола представник црногорског народа и да би могао опет да управља када би сами Црногорци могли бирати? Резултат рата је уједињење Србије и Црне Горе; о стању у Црној Гори Форин офис нема детаљнијих података, али се стање поправило; то је спор два дела једнога народа а већина је за уједињење; српске трупе нису под контролом Енглеске и у самој Црној Гори трупе су махом пореклом из саме земље.¹⁹

Јула 1920. посетила је премијера Лојда Џорџа делегација на челу са лордом Сиденхемом: потребно је Црној Гори одобрити право самоопредељења и повући српске трупе.²⁰ Хармсворт је у парламенту 11. VIII 1920. опет одговарао о Црној Гори: статус те земље је неодређен, зато Енглеска тамо и нема дипломатских представника; сада је ипак послан један чиновник а у Београду је уложен енергичан протест због поступка са енглеском мисијом за обнову.²¹ У Дому лордова је Сиденхем 29. XI 1920. поново питао о независности Црне Горе и помињао енглеску изјаву од 19. XI 1919. Али је најзад сам Лојд Џорџ 25. XI 1920. одговорио једном посланику: Енглеска неће Црној Гори наметнути независност. Црногорска влада је за то време затражила да буде примљена у нову Лигу нација.²²

¹⁶ Пашићево писмо из Париза од 29.III 1920, ДА СИП, ЈП 1920, Л 269, 108.

¹⁷ *The Manchester Guardian* 24.IX 1920.

¹⁸ Писмо посланика Грујића из Вашингтона посланству у Лондон од 6.IV 1920, Л 269, пов. 111.

¹⁹ *The Times* 11.VI 1920.

²⁰ *Морнинг пост* 25.VI 1920 (*Montenegro's rights. Deputation to the prime minister*). О интересантном статусу Црне Горе писао је Дејли телеграф 22.X 1920. Београдска „Политика“ је 26.VII 1920. са задовољством донела изјаву Лојда Џорџа: нека се о Црној Гори споразумеју Италија и Југославија.

²¹ *Daily Telegraph* 12.VIII 1920. *Observer* 3.X 1920: Црногорци су против краља Николе, Подгоричка скупштина је права народна скупштина.

²² *Daily Telegraph* 29.XI 1920.

Енглеска мисија за помоћ Црној Гори на челу са пуковником Чеком упутила се у Црну Гору и београдске власти су изразиле бојазан да то некако не користи краљу Николи; Лондон је одговорио да мисија само носи помоћ.²³ Енглеска мисија (British Relief Mission to Montenegro) боравила је затим у Црној Гори. Извештај једног капетана од 9.VI 1920. нимало није био повољан за српску управу: „Све је бедно, празно, само црногорски ренегати раде за Србију“. Истакао је одлучно о општој бедности: »There is nothing anywhere«. Црногорски презбирос је проширио вест да је из Црне Горе протеран канадски пуковник Барнхем из једне мисије за помоћ (био је chief of the Canadian war hospital fund mission).²⁴ Р. Мак Нил питао је отворено у Доњем дому: зашто је истерана енглеска мисија из гладне Црне Горе.²⁵ Југословенско Министарство спољних послова заиста је 16. VIII 1920. добило протест због протеривања мисије пук. Барнема. Наравно, извештаји Енглеца о Црној Гори постали су још гори.²⁶ У неким енглеским клубовима одржавана су тада предавања са скупљањем прилога за гладни народ у Црној Гори.

Вести црногорског презбироса о наводним свирепостима српских војника над становништвом Црне Горе рашириле су се у енглеској штампи. Док је Београд инсистирао на томе да народ Црне Горе не жели краља Николу, и извлачио — за Енглеску — закључак да је онда уједињење нормално и завршена ствар, у Енглеској је јавност пристајала на то да Црногорци не желе повратак краља Николе, али нису сматрали да је то сасвим довољан разлог за преузимање друге династије. Београдске вести да се на крају крајева ипак ради о два дела једног народа стала је црногорска влада побијати вестима о рђавим поступцима српских војника у Црној Гори.

Један лондонски лист је донео вест да ће ускоро бити објављена документа о овим зверствима.²⁷ Међутим, црногорски презбирос је пуштао и друге вести: октобра 1920. доставио је енглеској штампи да је на регента Александра извршен атентат у Сарајеву;

²³ У августу 1919. ову мисију су сачињавали *lieut. colonel Cheke, S. A. Taylor* и *D. Ostokrovich*. У једном извештају овај Тејлор захтева да се брзо ангажују енглески пословни кругови ради увоза енглеске робе у нову Југославију.

²⁴ Писмо ген. конзула из Монтреала 29.XII 1920. Л 282, П/70 2845. Лист »The Gazette« 23.VIII 1920. бележи да су протерани Канађани (*Canadians must quit Col. Burnham and assistants ordered out of Montenegro*).

²⁵ *Westminster Gazette* 24.VI 1920. (*Relieving Montenegro. Work of the British mission held up*).

²⁶ Један члан енглеске „релиф-мисије“ писао је у своме извештају: »The whole of the Cetinje district is practically an internment camp, fenced round by serbian bayonets«. Храме нема; гроф Салис му је изјавио да ће можда Београд да попусти; хапшења и убиства су на дневном реду; 15000 људи избегло је у шуме. ДА СИП, Л 286, А/54/2331.

²⁷ *Daily Telegraph* 6.VIII 1920. I *Daily Mail* 17.VII 1920. доноси писмо Ј. Пламенца: *innumerable brutalities*.

ово су 13. X 1920. објавили „Дејли нјус“, „Морнинг пост“ и „Вестминстер газет“, али је 14. X морао да изађе и београдски деманти. Вести о злочинима узнемириле су масе читалаца сензационалистичких листова. Када је један енглески јавни радник хтео да одржи предавање о Србији у Глазгову, изјавио му је секретар председника општине да је такво предавање непожељно због зверстава почињених над Црногорцима. Предавачу је саопштено да свако зна шта стоји у Де Салисовом извештају. Марта 1920. су сличан став заузеле и општинске власти у Единбургу.

Па ипак, енглеској влади није било много стало до истеривања „црногорског питања“ „на фер начин“, како су тражили неки посланици. Изгледало је да је влади било стало „да се што мање говори о Црној Гори“. Наравно, питање се није могло скинути са дневног реда простом изјавом београдске владе о великој оданости Црногораца новој држави, него и некаквим доказом да је народ Црне Горе заиста наклоњен спроведеном уједињењу са осталим народима Југославије. Избори са Конституанту у јесен 1920. решили су проблем за Енглеску са ове стране и влада се могла правдати да демократски принципи нису повређени, а да се Форин офис не меша у унутрашње прилике других држава, ако је само тамо ред и мир.²⁸ Много значајнији узрок постављања црногорског питања за енглеску политику — проблем решења јадранског питања — скинут је привремено са дневног реда непосредним југословенско-италијанским споразумом у Рапалу крајем исте године.

Када је југословенски конзул у Канади питао канадског подсекретара за спољне послове да ли Канада признаје уједињену Југославију (а у овој се налази и Црна Гора), добио је септембра 1920. негативан одговор.²⁹

Форин офис је затражио да Југославија прими делегате Лиге нација да контролишу исправност избора, а то је Београд,

²⁸ Новинар Липер изјавио је да по његовом мишљењу „држање британске владе у црногорском питању нема никакве везе с међународном политиком, специјално с тежњом Италије да онемогући наше јединство. Велика Британија жели чистог срца то јединство и хоће да скине са дневног реда црногорско питање у коме је била резервисала своју последњу реч и која се овде стално потезе у јавности“. Наводно би се Енглеска задовољила извештајем да је сва Црна Гора за јединство са Србијом и Југославија би поводом избора за конституанту могла затражити да Форин офис пошаље посматраче.

²⁹ Монреал, 18 IX 1920 (*Concerning the Union of the Serbs, Croats and Slovenes in the kingdom of my august sovereign king Peter I, a union in which Montenegro has also taken part, and now recognized by all the powers, with the exception of Italy, I have the honour to ask you to kindly let me know if Canada as a part of the Empire has also recognized the above union.* Одговор држ. подсекретара за спољне послове, Отава 23.IX 1920: »Canada has taken no steps towards the recognition of the union which you speak of as having taken place between Montenegro and the Serb, Croat and Slovene State, of the existence of which union this government has not, according to my knowledge, been informed.« Уп. Д. Вујовић, нав. дело, 447.

наравно, одбио. Керзон је онда дао на знање да не жели више у парламенту да слуша о Црној Гори, па је Београд понудио да енглески посланик како приватно лице испита изборну ситуацију у Црној Гори. Посланик је 2. XI 1920. у Београду саопштио телеграм своје владе: Форин офис жели извештај да су избори слободни како би мирно могао да призна уједињење; како Београд одбија делегате како енглеске тако и Лиге нација, то би могао поћи незваничан извештач. Југословенска влада се са овим сагласила, с тим да све то буде не по југословенској него по енглеској иницијативи. Енглески делегати мајори Отлеј (после Темпблеј) и Брајс одређени су на личну Керзонову интервенцију у Министарству војном. Још једном је ствар заустављена због једног инцидента.³⁰ После избора за Уставотворну скупштину, извештаји мајора Темперлеја и Брајса објављени су 15. II 1921: избори су били слободни, сепаратисти су слаби. Истога дана су изводе објавили главни лондонски листови.³¹ Публициста Ситон Ватсон, који је непрестано нападао београдски режим, сматрао је да су извештаји Брајса и Темперлеја скинули црногорско питање са дневног реда у Енглеској.³²

Француски министар спољних послова Пишон поздравио је југословенско уједињење у једном говору већ крајем 1918, али је тек јуна 1919. призната нова држава СХС; крајем 1920. упутила је Француска ноту Југославији: јадранско питање може се сматрати решеним, у Црној Гори се припремају општи избори па Француска укида све конзуларне и дипломатске мисије при црногорском двору. Пашић је нешто касније извести посланство у Лондону да је помоћник америчког министра спољних послова изјавио југословенском посланику у Вашингтону да је Стејт департамент саопштио црногорском поч. конзулу у Њујорку (вршиоцу дужности отправника послова у Вашингтону) да САД више не признају његове функције.³³ Пашић се истовремено распитивао како сада Енглеска стоји према црногорским дипломатским представницима.³⁴ Форин офис је марта 1921. објавио да услед уједињења Црне Горе са СХС сва црногорска конзуларна име-

³⁰ У близини Пећи је у неким сватовима убијен телеграфиста Секула Дрљевић и разнео се глас да је то политичар Дрљевић. У парламенту је на питање Р. Мак Нила да ли је убијен Дрљевић подсекретар за спољне послове одговорио да је на жалост истина да је Дрљевић убијен. Ову је вест објавио и Дејли телеграф 30. XI 1920. *Crimes and atrocities of the Serbs in Montenegro*). Али је ускоро, 13. XII 1920, Хармсворт ову вест демантовао у парламенту.

³¹ *The Times* 15. II, *Morning Post* 15. II, *Dayly Telegraph* 15. II 1920. *Church Times* 18. II 1921. пише да је сада узалудан сав рад у корист краља Николе — само су биле изазване интерпелације и писма у штампи; бела књига—извештај растерала је сумње у слободу избора за конституанту.

³² Р. Сетон-Ватсон, Политичке индискреције, Нова Европа IV, 1922, 210.

³³ Писмо из Београда од 2. II 1921, Л 299, пов. 14.

³⁴ Писмо од истог датума, пов. 13.

новања сматра завршеним и да им се укидају екзекатуре.³⁵ Истина, Ј. Пламенац је нотификовао Енглеској промену на црногорском престолу и покушао да добије принца Михаила.³⁶

Смрт краља Николе наишла је на веома широк одјек у енглеској штампи. „Тајмс“ је хвалио модерне идеје и устав краљев, али је и напоменуо да је живео три године превише и тако делимично помрачио своју успомену.³⁷ Други су листови хвалили брзи напредак Црне Горе под краљем Николом („Дејли телеграф“ 2. III 1921), његову војничку и песничку славу („Вестминстер газет“ 2. III 1921). Уводник „Дејли телеграфа“ је 4. III 1921. изнео да је Никола био приступачан свакоме, али је у рату изгубио своју улогу. „Манчестер гвардијан“ у уводнику од 3. III 1921. сматра да су избори за југословенску Конституанту — крај Црне Горе као независне државе. Символичан је крај државе која је била симбол слободе: када је национална слобода Југословена остварена, симбол је ишчезао.

Енглеска влада је посебну пажњу повећивала питању Црне Горе и због јадранског питања, због све оштријег сукоба Италије и Југославије. Проблем Црне Горе је могао да овај сукоб заостри још више и зато се Форин офис уздржавао од оштријег испољавања свога става.

Јуна 1919. сматрало се у Београду да је плавско-гусињска побуна дело Италије и краља Николе; на Косову је све до маја 1919. био мир, и тек после акције италијанско-црногорске дошло је до нереди. Ово је саопштено енглеској влади. Септембра 1919. рачунало се у Београду да ће Италија довести кнеза Петра у Медову ради напада на Југославију. Један канадски лист је тада истицао да нема слогe између Срба и Црногораца, а председник Српске народне одбране у Канади напао је у истом листу „италијанске интриге у Црној Гори“.³⁸ У Риму је 24. I 1919. именован кнез Ливео Боргезеа за посланика у Београду и он је 21. II припео у Београд, али је влада 24. II и 11. III 1919. одбила да кнеза Боргезеа прими као италијанског посланика: акредитиви су гласили на краља Србије. Боргезе је пошао у мисију за Мађарску, изјавивши да Италија није признала нову југословенску државу. И београдска влада је стално саопштавала енглеској влади да Италија, непријатељ Југославије, подржава Црну Гору која тако постаје извор за немуре и нестабилност на Балкану. У ок-

³⁵ *The London Gazette* 18.III 1921, №. 32262, pag. 2191. *The Times* 19.III 1921.

³⁶ *The Morning Post* 16.III 1921. Београдски лист „Политика“, који је тада био на државнотворним позицијама и стално указивао на опасност која свету и Југославији прети од бољшевизма, напао је Пламенца да је бољшевички агент што је била најстрашнија увреда са гледишта овога листа (*Политика*, 21.V, 27.VI, 2.VII 1922).

³⁷ *The Times* 2.III 1921.

³⁸ *Gazette de Montreal* 31.VII 1919. и 2.VIII 1919.

тобру 1919. Југославија је отворено тражила енглеску помоћ при евентуалном италијанском нападу на Црну Гору, а у децембру 1919. ово је опет било на дневном реду. Тек је новогодишња честитка премијера Нитија Љ. Давидовићу у београдској јавности примљена као прво признање нове СХС, почетком 1920. године.³⁹ На југословенско-италијанским преговорима почетком 1920. понудио је Рим да се прећутно дезинтересује у Црној Гори, наравно уз југословенске концесије на северу и препуштање Виса. Страх од сарадње црногорске владе са Италијом био је у Београду стално велики. Пронишене су вести да је краљ Никола послао свога агента П. Чубриновића да убије регента Александра у Француској; 5. I 1920. ухапшен је у Љубљани један „агент краља Николе“ за кога је полиција изнела да је „бољшевик“, а Мустафа Голубић, хапшен већ 1916. у вези са солунским процесом, био је протеран из Београда као наводно агент краља Николе. У јануару 1920. био се створио прави сукоб Београда и Антанте у вези са ултиматумом око јадранског питања. „Политика“ је претила Енглеској и Француској да ће такав њихов став изазвати социјалистички покрет у Југославији.⁴⁰ Енглеско попуштање Италији на Јадрану, диктовано антифранцуском тенденцијом и чувањем сопствених удаљенијих британских поседа, изазивало је велику бојазан у Београду. На савезничкој конференцији у Сан Рему 1920. поднет је и црногорски меморандум, а Мијушковић је поднео више нота против подгоричких одлука Савету Лиге нација; Иван Павићевић је у једном интервјуу изјавио да присталице краља Николе имају подршку италијанских трупа; јуна 1920. опет се говорило да ће Данунцио упасти у Црну Гору па је београдска влада код Енглеза настојала да докаже да црногорско питање, повезано са претензијама Италије, не изазива смирење на Балкану (Београд је знао да Форин офис увек говори о смирењу и компромисима). Нинчић је августа 1920. истицао да Италија уводи црногорске емигранте у Албанију; над Цетињем су 24. VII 1920: летела два италијанска авиона, у Барију и Гајети се окупљала црногорска емиграција. Нинчић је упозорио Форин офис да се Болити састао са Пламенцем. Када су француске трупе у јесен 1920. евакуисале Боку, изјавио је Трумбић да је могуће да се сада са италијанске стране отвори и питање Црне Горе, „које је већ затворено“. Пламенац је дао изјаву за штампу да Црна Гора жели да учествује у југословенско-италијанским преговорима (Рапало).⁴¹ После склапања рапалског уговора изјавио је Лојд Џорџ у парламенту да Енглеска неће Црној Гори наметати независност.⁴² Тако је проблем био фактички решен.

³⁹ Политика, 2.I 1920.

⁴⁰ Политика, 1. II, 3. II 1920.

⁴¹ *The Morning Post* 21.X 1920. Исти лист 12.XI 1920: у Рапалу није решено питање Црне Горе.

⁴² *The Times* 26.XI 1920. Уп. Вујовић, нав. дело, 392, 458.

Али када се 1921. заоштрило питање Албаније и када су велике силе најзад доделиле специјална права Италији, Београд је очекивао нови конфликт у вези са Црном Гором. Енглески листови су се заинтересовали за питање Црне Горе. Сфорца је у приватном разговору сматрао да Италија не може по својој иницијативи скинути с дневног реда питање Црне Горе, али да би у текст о разграничењу Албаније могло да се унесе како се ова „на северу граничи са СХС“, чиме би се прећутно и завијено признало створено стање. Бономи је у Сенату јула и августа 1921. изјавио да за сада нема међународног признања уједињења Србије и Црне Горе. Енглески листови су сада сматрали да проблем Црне Горе престаје да има већи значај.⁴³

Поводом писања енглеске штампе и интерпелација дигао је глас М. Веснић: заслужили смо боље поступање од стране Енглеза. Мак Нил је одговорио да су чак и избори сумњиве вредности и сматрао да је ипак Црна Гора просто припојена Србији.⁴⁴

Обично се узима да је Енглеска изричито признала спајање Црне Горе са Србијом тек 1922. у једном документу о албанским границама, оноко како је то већ Сфорца предлагао.⁴⁵ Али су и даље кружиле вести да Италија помаже црногорску емигрантску владу и настоји да преко Албаније отпочне какву већу акцију; октобра 1922. опет је извештен Форин офис београдском нотом да Италија спрема оружје за Црну Гору. Онда је Мусолини преузео власт. У Риму су страни новинари 28. X 1922. слушали да ће нова италијанска влада енергично подржати упад у Црну Гору и да је наводно тамо већ све спремно за устанак. Нинчић је сме-ста известио Форин офис о овим гласинама. Међутим, због југословенског става према грчко-турском ратовању дошло је до великог неповерења Лондона према Београду; Нинчић је у Лондону септембра 1922. преговарао са Керзоном али је штампа оштро нападала „великосрпски централизам“. Секретар енглеског посланства у Тирани изјавио је да се већ воде неки преговори у вези са Црном Гором: Албанија би помогла устанак у Црној Гори а у накнаду би јој Италија „набавила Косово“ (децембра 1922). Црногорско питање се опет појавило као међународни проблем на Јадрану; један енглески лист је писао да Југославија не учествује у малоазијском рату због унутрашњих тешкоћа: то су хрватско и црногорско питање.⁴⁶ У пролеће ове године појавило се хрватско питање пред светом на економској конференцији у Ђенови; црногорска влада је настојала да задобије помоћ неких делегација

⁴³ *The Morning Post* 17.VI 1921: из Гајере се враћају делови црногорске легије у Југославију. *The Morning Post* 25.VIII 1921: историјска улога Црне Горе је завршена.

⁴⁴ *The Morning Post* 6.XII 1920.

⁴⁵ В. Вучковић, нав. дело, 258. Политика, 15.VII 1922.

⁴⁶ *The Observer* 24.IX 1924. *The Times* је 13.IV 1922. напао велико-српску хегемонију.

у Ђенови да се црногорски економски проблеми овде изнесу.⁴⁷ И конференција у Кану добила је телеграме са потписом 56 посланика и 28 сенатора, са захтевом за самоопредељењем.

Међутим, решење граница Албаније и југословенско-италијански споразуми уклонили су црногорско питање као међународни проблем, а Енглеска је после избора могла тврдити да је то нека врста плебициста за Југославију. Али је интересовање ипак остало, поготову када је јачао критички став енглеске јавности према београдском режиму у вези са његовим централизмом и великосрпском хегемонијом.

У београдском „Илустрованом листу“ изашла је слика која приказује групу побијених комита (С. Распоповић). Језиву слику, која јако подсећа на модерне фотографије нађене код окупаторских војника, пренео је лист „Дејли грефик“.⁴⁸ У Доњем дому је посланик Морел 20. II 1924. поставио питање о „уцењивању и убијању бораца за независност“. Затражио је да се публикује Де Салисов извештај. Одговор је био да је извештај застарео. И један други посланик је поставио питање Црне Горе.

⁴⁷ Црногорско питање поставило се у Ђенови и у југословенско-руским односима. Познато је да је Југославија јавно прогласила своју неутралност у руско-пољском рату 1920; Трумбић је у Лондону имао и неких контаката са Красином око репатријације заробљеника и општих дипломатских односа (Политика, 22.VIII 1920). И Чеда Мијатовић, директор Српске трговачке агенције у Лондону, сматрао је за најприроднију ствар да се 15.VI 1920. обрати Красину и уз братске поздраве честита на отпочетим руско-енглеским трговинским преговорима и понуди му своје услуге (Красин се лично састао са Ч. Мијатовићем 1. јула 1920). Совјетска влада је позвала југословенску владу на успостављање дипломатских односа (Политика, 17.XII 1920) и дописник Морнинг поста из Београда је 6.X 1920. бележио да би Мала антанта радо сарађивала са новом Русијом. Венеш је у име Мале антанте изјавио да су све три земље биле против интервенције у Русији и да желе економску сарадњу западне Европе и Русије (*Manchester Guardian* 29.III 1922); истина, на Западу се знало и да монархистичка Југославија омета зближење Мале антанте и Русије (*Daily Telegraph* 12. II 1922). Удовица погинулог руског кнеза Јована Константиновића, принцеза Јелена — кћерка краља Петра и сестра краља Александра Карађорђевића, живела је у Београду и чак се говорило да би њен син Свевлад (праунук краља Николе) могао доћи на југословенски престо; царски посланик Штрандман и даље је живео у Београду као „руски посланик“; било је много комбинација око употребе југословенских заробљеника у Русији против револуције, а новембра 1919. забележено је чак сакупљање доброволцаца за интервенцију („Политика“, 9.XI 1919); Дењикин је добио Белог орла I степена са мачевима („Политика“, 23. XI 1919). Али је Југославија (иако из финансијских разлога) обуставила примање руских емиграната; Нинчић је листу »Prager Presse« дао изјаву о неутралном држању Југославије према Русији (март 1922); онда се у светској штампи појавила вест да генерал Врангел у Југославији припрема акцију против Русије *Daily Herald* 1. III 1922; *Daily News* 3.III 1922); југословенска посланства су свуда демантовала ове вести. Нинчић је групи енглеских лабуриста одобрио да пошаљу незваничну анкетну комисију да се увери у неоснованост ових вести. На једну интерпелацију у Скупштини Нинчић је одговорио да у Југославији

⁴⁸ Илустровани лист, 20 I 1924, бр. 3. *Daily Graphic* 20. II 1924. (*How men fighting for freedom are hunted down*).

Истина, „Дејли телеграф“ је одмах морао донети и деманти југословенских власти: побијени са слике су обични одметници.⁴⁹ Саопштење београдског презбириоа да је Пера Звицера заиста убио сам црногорски народ објавио је и угледни лист „Тајмс“.⁵⁰ А када је у Доњем дому опет било постављено питање Црне Горе, Форин офис је ставио на знање југословенском Министарству спољних послова да Енглеска неће да прави тешкоће Југославији и да ће владин представник интерпеланту одговорити да ако има убијања у Црној Гори — то страдају све сами разбојници (1924).

Ове године изашла је једна нова књига А. Девина о Црној Гори: Мученичка нација. На зидовима степеница Форин офиса насликана је алегија — Србија савија руке око Црне Горе, али то је смртоносни загрљај, писао је Девин. Он истиче да је пријатељ краља Николе. Али да је краљ увео више енглеског капитала у земљу, не би се све свршило овако, јер би се и земља више развила и Британија би била више заинтересована. Крив је ипак највише Лојд Џорџ због своје лежерности; Црној Гори би могла користити победа Радића — онда би и она могла добити већа национална права.⁵¹ Лист „Дејли телеграф“ је објавио бе-

нема никаквог антисовјетског белогардејског центра, да је Југославија била неутрална према Русији; нигде се Југословени нису борили против револуције (усамљене случајеве, изведене под енглеском или француском командом, београдска влада је наводно дезавуисала); Презбирио је објавио да Врангел, истина, живи у Београду и Ср. Карловцима, али да је он само изабеглица; Нинџија је нагласио да Југославија не прима никакве међународне обавезе које би довеле до затегнутости са Русијом а Министарство пошта одлучило је да уведе поштански саобраћај са Русијом. Емиграната је сада у Југославији било око 66.000 и месечно је давано 4 милиона динара помоћи, али су новине писале о скандалима њиховим, говорило се да је Штрандманов зет у Печују сарађивао са хортистима против Југославије. Совјетски министар спољних послова Чичерин дао је изјаву једном југословенском новинару 9. априла 1922: Русија се не меша у унутрашње послове Југославије; покушала је да ступи у контакт са Југославијом у Бечу, али је то одбијено; сада би Руси били срећни када би успоставили односе са Србијом; замерио је на примању царистичких реакционара. Представници Мале антанте дискутовали су 10. IV 1922. незванично са Чичерином о признању СССР и поручена је изјава Врангела: нити је он „влада царске Русије“, нити спрема акцији против револуције. Али је црногорска влада предала свој меморандум међународној конференцији за економску обнову у Ђенови и секретар Чичеринов је изјавио да треба саслушати Поповићеве делегате сматрајући то као одговор на хладно држање Југославије према пријатељским понудама Русије за сарадњу („Политика“, 25. IV 1922). Треба додати да је због југословенско-италијанског спора Београд понекад помишљао на додир са Русима; „Известија“ су у једном уводнику јануара 1924. бележила да Југославија због Пашића не признаје Совјетски Савез, а влада Љ. Давидовића, која је преговарала са Русима, била је акцијом двора оборена. Један уводник „Известија“ из 1926 („СССР и Југославија“) истиче да је тешко наћи земљу са којом Руси имају мање спорних питања, али бели Руси и неки реакционарни кругови ометају признање СССР.

⁴⁹ *Daily Telegraph* 23. II 1924. Слично и *The Catholic Times* 17. V 1924.

⁵⁰ *The Times* 15. III 1924. (*A montenegrin incident*).

⁵¹ *The martyred nation* (1924). Он је раније био објавио и књигу »*Off the map. The story of the suppression of Montenegro, у којој је напао и »the silence in the british press«.*

лешку о овој књизи.⁵² Часопис „Форин аферс“ објавио је један чланак о Црној Гори али је одмах затим група енглеских наставника, после туристичке посете Југославији, написала и објавила у истом листу писмо да стање није тако страшно.⁵³ Београд је позвао самога Девина да посети Југославију и види „црногорску стварност“ (крајем 1924).

Посланик Кенворти (Kennworthy) је у Доњем дому 6. V 1925. питао о приликама у Црној Гори и министар Остин Чемберлен је одговорио да има веома мало извештаја тамошњег енглеског вицеkonzула, пошто у Црној Гори владају нормалне прилике. Кенворти је 12. V 1925. питао и о енглеско-црногорским трговачким односима.⁵⁴ Затим је посланик Д. Кирквуд (Kirkwood) у Доњем дому 20. VII 1925. питао: која је то од великих сила потписала протокол о анексији Црне Горе и зашто тамо није било правог плебициста. Чемберлен је одговорио да никаквог уговора није било, па ни плебициста, али да су избори из 1920. сасвим довољни да реше ствар.⁵⁵ И приликом смењивања енглеског вицеkonzула са Цетиња постављено је 23. VII 1925. питање: зашто се чини таква ствар за љубав београдском режиму.

У 1925. години одиграо се један догађај који је енглеска штампа схватила као коначно решење црногорског питања. Посета краља Александра Црној Гори у доба преноса Његошевих костију на Ловћен примила је енглеска јавност као „измирење Црне Горе и Србије“. Лист „Тајмс“ је о томе донео неколико дописа.⁵⁶ „Нир ист“ је писао о овом догађају као о новој ери у српско-црногорским односима,⁵⁷ а „Манчестер гвардијан“ је забележио дефинитивно измирење Србије и Црне Горе.⁵⁸

Па ипак је „Форин аферс“ у броју за октобар 1925. донео да је „храбра мала Србија“ постала „југословенско царство“ у

⁵² *The Daily Telegraph* 20. III 1924 (*A plea for Montenegro*). Уз Девина су се налазили и неки црногорски емигранти; један од њих одржао је предавање о Црној Гори чији ће се проблем решити балканском федерацијом (*The Daily Herald* 1. VIII 1924, *The Daily Sketch* 2. VIII 1924). О акцији ове групе емиграната има доста података.

⁵³ *Foreign Affairs* 1924, №. VI—1.

⁵⁴ Одговор: по подацима из 1922 — нема увоза у Енглеску, а убудуће ће се то водити уз осталу Југославију. О постављању вицеkonzула за Дубровник уместо за Цетиње, постављено је питање у Доњем дому 9. VI 1926. Одговор: Груз је важнији за трговину; али ће овај вицеkonzул радити и црногорске послове, као и раније.

⁵⁵ Овим поводом писао је *The Sheffield Independent* 17. VII 1925 (*Glasgow to Montenegro. Matters that are so unlikely to raise excited passions as this*).

⁵⁶ *The Times* 22. IX 1925 (*Royal progress through Montenegro*); 24 IX (амнестија за црногорске политичке кривце), 25.IX (краљ је син Црногорке).

⁵⁷ *The Near East* 1. X 1925

⁵⁸ *Manchester Guardian* 2. X 1925.

које је насилно укључена и мала Црна Гора, а на захтев Београда смењен је енглески вицеkonzул са Цетиња који је симпатисао са црногорским родољубима.⁵⁹

У Даблину је одржао предавање Јово Чубрановић, „члан Црногорске народне одбране“, и затражио евакуацију српских трупа из Црне Горе.⁶⁰ Исте године објављена је на енглеском брошура „Црна Гора — злочин конференције мира“ (Montenegro — the crime of the Conference).⁶¹ Сам Ситон Ватсон је у неким предавањима идуће, 1927. године истицао да у Југославији поред хрватског и македонског постоји и црногорско питање. Канадски листови су повремено писали како Црна Гора жели да збаци београдски јарам.⁶² Јанко Брајовић, вајар, родом из Бјелопавлића, који је живео у Лондону, саопштио је међутим августа 1927. југословенском посланству да је некада био сепаратиста, али да увиђа да у садашњим приликама то значи служити непријатељу Југославије.⁶³

Поводом регулисања ратних дугова дошао је 1926. у Лондон тадашњи југословенски министар финансија др Милан Стојадиновић. Преговарао је са енглеским министром финансија, настојећи да плати што мање. Енглески министар, Винстон Черчил, био је врло љубазан. „Затим је дуго говорио о нашој земљи са пуно симпатија. Питао ме за Црногорце и мило му је било да чује да сам ја тамо биран за посланика да бих помогао ономе народу тамо“.⁶⁴

Познато је да је великосрпска буржоазија изабрала „најгори могући пут уједињења Србије и Црне Горе“, који је одговарао њеним најужим класним интересима. Енглеска је без много тешкоћа скинула црногорско питање са дневног реда после избора за Уставотворну скупштину и успеха првих југословенско-италијанских преговора: ови догађаји омогућили су да се признање уједињења, извршено већ раније, поткрепи снажним аргументи-

⁵⁹ *Foreign Affairs, October 1925 (Serbia and Montenegro). The Catholic Times 29. VIII 1925 осуђује савезнике због „анексије Црне Горе“, а недељни лист »The Truth« 19. VIII 1925 објавио је о томе Девиново писмо. Социјалистички Lansbury s Labour Weekly 12. IX 1925 осуђује смењивање вицеkonzула. И либерални The Truth 22. IX 1926 пише да је Црна Гора предана Србији.*

⁶⁰ Предавање објављено као брошура: *Le Montenegro devant la Ligue internationale des femmes, Paris 1926.*

⁶¹ Објављено и у Женеви 1928: *Le plus grand crime de l'histoire, ed. La défense nationale du Montenegro.*

⁶² *The Vancouver Sunday Province 17. IV 1927 (Montenegro eager to throw off yoke of Serbia).* Допис са Цетиња од 16. IV 1927. о „београдској тиранији“ (*Mourning characterises Montenegro today*).

⁶³ Писмо из Лондона од 10. VIII 1928, Л 478, пов. 461. *The Vancouver Daily Province 11. V 1928 хвали његову статуу ген. Вернама.*

⁶⁴ Извештај Стојадиновићев Пашићу и Узуновићу, Лондон 1. III 1926, Л. 448, пов. 112.

ма.⁶⁵ Међутим, остало је интересовање за Црну Гору, што ће се осећати у целом периоду између два рата, иако је то интересовање имало карактер симпатија и лепих жеља, у складу са енглеском политиком и са британским обичајима.

Вук ВИНАВЕР

„РАДНИК“ О ПРОСЛАВИ ПРВОГ МАЈА 1924. У ЦРНОЈ ГОРИ

Легална форма рада Комунистичке партије у Црној Гори од почетка 1923. до средине 1924. године одвијала се, као и у осталим крајевима Југославије, преко Независне радничке партије. Послије оснивачког конгреса Независне радничке партије Југославије, јануара 1923. у Београду, формиране су мјесне организације готово у свим црногорским градовима и у већини села. Преко ових организација окупљено је чланство КПЈ које је остало на њеној линији последице Обзнане и Закона о заштити државе, а такође и један број њених симпатизера. Мјесне организације су преко разних политичких зборова и других манифестација активирале радништво. Политичка активност организација НРПЈ у Црној Гори нарочито је дошла до изражаја у предизборној кампањи приликом парламентарних избора од 18. марта 1923. године, када је на њима иступила са својом листом.¹ Осим политичке активности она је развила и доста живу културно-просвјетну дјелатност. Готово у свим мјестима отворени су раднички домови са читаоницама у којима се одвијао врло жив културно-просвјетни рад. Међутим, уколико се више манифестовала политичка активност НРПЈ у Црној Гори, утолико се повећавао и притисак полицијских власти на њу, иако је она била легална партија. Прогони организација Независне радничке партије у Црној Гори нарочито су били велики у 1924. години, када је, јула мјесеца, и званично забрањена.

Централни орган НРПЈ „Радник“ објавио је неколико дописа о прослави Првог маја 1924. године у Црној Гори.²

Земаљско вијеће НРПЈ на сједници одржаној 13. и 14. априла 1924. године донијело је проглас „Организацијама и члановима Н. Р. П. Ј. и радном народу града и села“. Овај проглас је штампан као додатак „Радника“ у неколико хиљада примјерака и растуран је посебно и у саставу листа. На крају тог доста опширног прогласа поводом прославе Првог маја се каже:

⁶⁵ Д. Вујовић, нав. дело, 389, 392, 458, 460.

¹ Види о томе опширније: Радоје Пајовић, Учешће КПЈ у Црној Гори на парламентарним изборима, Историски записи 1959, бр. 1, стр. 98.

² Први број „Радника“ је изашао 26. новембра 1922. год. Од 29. марта 1923. до забране (последњи број је изашао 25. октобра) био је централни орган НРПЈ.